

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Приходнюк О. М.

ПЕНЬКОВСКАЯ КУЛЬТУРА

Воронеж, 1998. — 170 с.

Рецензована монографія є підсумком тридцятирічної праці дослідника, його польових та узагальнюючих розробок.

Ранньослов'янські пам'ятки ще з початку ХХ ст. були полігоном, на якому ставилося та відпрацьовувалося чимало методологічних питань, що стосувалися етнічних реконструкцій за археологічними джерелами. Адже саме питання про можливість етнічних реконструкцій в археології було вперше доведене на давньоруському та ранньослов'янському матеріалі. Завдяки цим дослідженням виявлені ті категорії археологічного матеріалу, які містять значну етнічну інформацію: жіночі прикраси, особливості поховального обряду, кераміка, деталі житлового будівництва.

На жаль, теоретичні та методологічні розробки етнічних проблем в археології базуються на двох діаметрально протилежних постулатах. Одна група дослідників вважає, що етнічні реконструкції в археології не тільки можливі, а й відображають реальну етнічну картину минулого за умови дотримання у конкретному науковому дослідженні певних методологічних правил. На думку цих науковців, не всі існуючі археологічні культури (скорочено — АК) відповідають таким вимогам. Деякі АК потребують спеціальних цілеспрямованих зусиль для того, щоб дана конкретна культура відповідала етносові.

Інша група фахівців, ґрунтуючись на аналізі конкретних АК, вважає, що їх не можна пов'язувати з якимось окремим етносом. Їхній висновок зводиться до того, що етнічні реконструкції не можна базувати лише на археологічних матеріалах. Звичайно, коли АК виділяли без певної мети, вони могли відображати будь-які історико-суспільні явища. Фактично представники другого напрямку плутають те, що має бути в ідеалі, і те, що є сьогодні.

У монографії О. М. Приходнюка розглядається конкретний археологічний матеріал з метою подальшої його інтерпретації. Автор не приховує своєї прихильності саме до етнічного тлумачення археологічної культури. Він пише: "В своїй праці над вивченням пеньківської культури ми будемо виходити з факту реального її існування, що є відображенням тісної взаємодії етнічно єдиного народу" (с. 3).

Серед всіх ознак археологічної культури, на думку О. М. Приходнюка, лише певна культурна специфіка відображає етнічну сферу. Вона формується в кожного народу самостійно і тривалий час зберігає без істотних змін свою форму. Однією з умов її формування є спільність території. При цьому автор зауважує, що треба розрізняти первинну територію, тобто територію формування, та територію проживання етносу. Якщо культура етносу вже сформувалася, її не можуть змінити навіть значні іншоетнічні впливи. Проте вони можуть бути досить відчутними у периферійних районах поширення даного конкретного етносу.

Автор дає таке визначення археологічної культури: "Археологічну культуру можна визначити як об'єктивно існуючі специфічні матеріальні

залишки діяльності докласового, етнічно родинного суспільства, з притаманним йому рівнем соціально-економічного розвитку, територіальною цілісністю і певним діапазоном хронологічного розвитку, що характеризується динамічно змінюваними рисами і наявністю певних регіональних особливостей у матеріальній культурі” (с. 5). Автор, розділяючи етапи джерелознавчого опрацювання матеріалу та його історичної інтерпретації, вважає, що вони знаходяться у внутрішньому зв’язку, взаємозумовлені. Тобто успіх інтерпретації залежить від того, з яких позицій буде проведено джерелознавче дослідження.

Таким чином, О. М. Приходнюк приєднується до тієї групи дослідників, які пов’язують АК з окремим суспільством давнини, яке на зрілому етапі існування набуває форми окремого етносу. Автор пише: “Історик ні в якому разі не повинен підпорядковувати в собі археолога. Це неминуче приведе до використання археологічних джерел як ілюстрацій до умоглядних побудов”. З цим можна погодитися. Історик та археолог мають органічно поєднуватися в одній особі. Визначаючи, яким шляхом рухатися у науковому дослідженні (від матеріалу чи від теоретичних гіпотез та моделей), треба пам’ятати, що кожний з них має свої переваги та недоліки. При моделюванні існує небезпека не побачити індивідуальних особливостей конкретного матеріалу. Шлях від матеріалу небезпечний тим, що разом з етнічними ознаками до специфічних етнічних можуть потрапити й такі, що не мають ніякого відношення до характеристики етносу. Водночас етнічні ознаки дуже мінливі. Наприклад, суто соціальні ознаки в межах даного конкретного етносу при порівнянні окремих етносів можуть стати яскравою етнічною особливістю. При формуванні поліетнічних суспільств, особливо у процесі завоювання, етнічні ознаки можуть консервуватися та набувати соціального забарвлення. Зрештою, лише фахівець, який провів всебічну реконструкцію конкретного суспільства, може визначити етнічні характеристики.

У цьому випадку велике значення відіграє монографічне дослідження всіх пам’яток, які відносяться до тієї чи іншої АК. Таке опрацювання пам’яток за єдиною методикою дає позитивні результати. Саме такий підхід притаманний монографії, присвяченій пенківській культурі.

У розділі, де висвітлена історія дослідження пенківської культури, О. М. Приходнюк зосереджує увагу не тільки на суто джерелознавчих моментах, але й на проблемі етнічної належності населення. Автор аргументовано полемізує зі своїми опонентами, зокрема, заперечує значний вплив кочівницького, скотарського населення на етнічні особливості пенківського населення. Наявні іноетнічні впливи, на його думку, мають периферійний характер і не впливають на суттєві характеристики досліджуваного етносу. Наявність у поселеннях пенківської культури юртоподібних жител — факт незаперечний. Проте, підкреслює О. М. Приходнюк, їхній заглиблений характер, наявність у них лише пенківського керамічного матеріалу свідчать про осілий характер цього населення.

Питання про вплив степовиків на слов’ян-пенківців можна визначити, встановивши, який відсоток від загальної кількості жител у пенківських поселеннях становлять юртоподібні будівлі. Як видно з тексту, загалом розкопано 125 жител. З них юртоподібні становлять лише 5 %. Це дуже низький відсоток, який не може впливати на етнічну ситуацію в цілому. Ендогамія етносу є величиною відносною й має локальні особливості.

У розділі “Матеріальна культура” докладно охарактеризовані всі категорії матеріальних залишків пенківської культури: топографія та планіграфія поселень, типи жител, господарські будівлі, металургійні горни та поховальні пам’ятки. Цікаво, що серед останніх, які комплексно відобра-

жають етнічний статус небіжчиків, є значні варіації. Це — тілоспалення урнове та безурнове, а також тілопокладення. Відомо, що у поховальному обряді відбивається як етнічний, так і соціальний статус померлого, причини смерті тощо. Можливо, варіації пеньківського обряду свідчили про соціальну стратифікованість пеньківського населення. Особливо треба виділити поховання на поселенні Ханське-III у Молдові, де виявлено поховання відокремленого черепа, який супроводжувався трьома посудинами. Культ черепів на території України веде родовід від населення інгульської культури доби бронзи. В античні часи одного з представників династії Рескупорідів було поховано із золотою маскою на обличчі. Як показав спеціальний аналіз, особливим діям піддано голови жерців. У Боспорському царстві цар також виконував жрецькі функції. Можливо, й у випадку з похованням на Ханському-III мала місце аналогічна ситуація. Ймовірно, перед нами поховання слуги культу.

Загальний висновок автора про значну соціальну диференціацію пеньківського населення (с. 77) підтверджують матеріали монографії. Різниця між урновими та безурновими похованнями має соціальний характер. Саме в безурнових похованнях наявні такі речі, як вироби із заліза та бронзи. Розглядаючи поховання пізньотрипільського населення, О. Г. Колесников (Корвін-Піотровський) звернув увагу на те, що безурнові поховання за речами, що містяться в них, мають більш високий соціальний статус, ніж урнові. Він припустив, що відсутність урн, які за логікою мають бути в похованнях населення більш високого соціального рангу, свідчить про те, що в даному випадку використовувався більш цінний, ніж урни, матеріал органічного походження. Ним могла бути тканина. Можливо, в безурнових кремаціях пеньківського населення використовувалося щось подібне.

Значне місце у монографії приділене характеристиці посуду, іншим виробам з глини, металевим речам тощо. Численні ретельно складені таблиці та малюнки дають вичерпну інформацію про всі категорії матеріальної культури. Пеньківські, колочинські та празькі пам'ятки розрізняються між собою співвідношенням різних типів посуду. При цьому форма та конструкція їх жител, топографія та планіграфія поселень, деталі поховального обряду дуже близькі.

Таким чином, саме за керамікою розрізняються три ранньослов'янські культури. Це свідчило про тісну етнічну єдність населення, яке залишило дані пам'ятки. Особливості у співвідношенні окремих типів посуду, імовірно, можуть відображати відміни у вихідних продуктах, видах, засобах та прийомах приготування страв та, зрештою, в господарстві зазначених трьох ареалів ранньослов'янського населення. Як бачимо, О. М. Приходнюк аналізує в першу чергу ті категорії археологічного матеріалу, які містять найбільшу етнічну інформацію.

У розділі монографії, присвяченому періодизації та хронології, дається детальна характеристика основних періодів існування пеньківської культури, підвалин, на яких вони ґрунтуються.

У розділі “Регіональні особливості” автор досліджує локальні відміни у пеньківських пам'ятках, а також дає схему розвитку пеньківської культури на трьох фазах. З наведеної ним таблиці видно, що більшість ознак культурного комплексу пеньківської культури збереглася протягом всього часу її існування. Водночас чітко виділяються ознаки ранньої, середньої та пізньої фаз. Таблична форма подання матеріалу вдало демонструє хронологічні відміни. Автор широко використовує таблиці для ілюстрації своїх думок та більшої наочності висновків. Загалом ілюстративна частина становить більш як половину обсягу монографії.

Відстоюючи слов'янську приналежність пенківської культури, О. М. Приходнюк водночас показує впливи на периферійні райони кочівницького скотарського населення. Це відбилося не тільки у наявності юртоподібних жител, але й поховань за обрядом інгумації, в тому числі у підбоях, наявності будинків на кам'яних цоколях, деяких речей повсякденного вжитку. Для розвитку теоретичних досліджень цікаво було б простежити, де, в яких категоріях археологічного матеріалу кочівницький вплив був більший та тримався довше.

Автор виділяє чотири локальні регіони, які відрізняються деталями житлового будівництва, поховального обряду, керамічного посуду тощо. Етнічна ситуація у пенківській культурі характеризується О. М. Приходнюком, з одного боку, взаємопроникненням різних груп спорідненого слов'янського населення, а з іншого, — впливами кочівницького населення, яке поступово осідало, втрачаючи свої етнічні особливості. Цілком слушно автор включає Карпато-Дунайський регіон у зону впливів пенківської культури.

Таким чином, проведений аналіз дав змогу автору дійти висновку про те, що пенківські пам'ятки мають всі ознаки археологічної культури, якщо за нею бачити окремий етнос давнини. Він простежує як корені цієї культури, так і її долю. Зіставляючи хронологічні та територіальні межі пенківської культури з народами раннього середньовіччя на території України, О. М. Приходнюк аргументовано доводить антську належність цього населення. Цікавими є міркування автора про соціальну інтерпретацію скарбів третьої чверті I тис. н. е. Мабуть, про те ж свідчить поширення серед пенківського населення ювелірних виробів. Вони концентруються у географічному центрі пенківської культури — Середньому Подніпров'ї. Саме тут, мабуть, знаходився головний соціальний центр цього населення.

Монографія добре ілюстрована. 76 малюнків, вміщених у ній, дають уявлення про різні аспекти такого масштабного історичного явища, яким була пенківська культура. Становить інтерес й додаток: анотований каталог досліджених на сьогодні пенківських пам'яток.

Монографія О. М. Приходнюка є ґрунтовним дослідженням, написаним з чітких методологічних та методичних позицій. Вона піднімає на новий рівень археологічне вивчення ранньослов'янських пам'яток, відтворює об'єктивну картину історичного процесу у лісостеповій зоні Східної Європи на порозі раннього середньовіччя. Книга становитиме інтерес не тільки для спеціалістів-слов'янознавців, але й усіх, хто цікавиться етнічними реконструкціями в археології.

С. Ж. ПУСТОВАЛОВ (Київ)